

NYERE FORSKNING OM TYSKLANDS UDENRIGSPOLITIK 1933-1945

AF

KARL CHRISTIAN LAMMERS

a. Indledning.

En oversigt over den historiske forskning mht. det nationalsocialistiske Tysklands udenrigspolitik er ikke nogen selvfølge; det skyldes dels omfanget af den faktiske forskning om emnet, dels de mere principielle og metodiske problemer, der er forbundet med at sondre udenrigspolitikken fra den nationalsocialistiske stats struktur. Faktisk har det III. Riges udenrigspolitik længe været eftertragtet som forskningsobjekt blandt samtidshistorikerne. Ikke alene fordi II. Verdenskrigs udfald mht. kildemateriale skabte en overmåde gunstig forskningssituation, men osse fordi der var en politisk og moralsk interesse i at gøre op med det III. Rige som sådan, herunder den i krigen førte udenrigspolitik. Tiden siden 1945 har derfor set et utal af historiske undersøgelser inden for emnet;¹ ikke alt fortjener prædikatet historisk forskning, meget var og er af apologetisk tendens og en stor del af denne litteratur var præget af efterkrigstidens specielle politiske og følelsesmæssige situation. Alligevel er der med tiden kommet en række udmærkede monografier over flere aspekter ved det III. Riges ydre politik; derimod har der – bortset fra mere almene fremstillinger inden for rammen af tysk historie og tidens internationale politik – været yderst få forsøg på at give en sammenhængende fremstilling af tysk udenrigspolitik 1933-1945² for slet ikke at tale om mere systematiske analyser, synteser eller analyser i en socialhistorisk sammenhæng som det f. eks. har været tilfældet med Bismarck-tiden.

De senere års forskning, der er emnet for denne oversigt, har i så henseende betydet et fremskridt. Selv om denne forskning osse er ret

¹ Jvf. Wolfgang Benz's bibliografi »Quellen zur Zeitgeschichte« i »Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg«, bind 3, Stuttgart Deutsche Verlagsanstalt 1973.

² Faktisk kan der kun nævnes to fremstillinger, nemlig Erich Kordt: »Wahn und Wirklichkeit. Die Aussenpolitik des Dritten Reiches«, Stuttgart, Union Deutsche Verlagsgesellschaft, 1947, og på marxistisk grundlag Albert Schreiner: »Zur Geschichte der deutschen Aussenpolitik 1871-1945«, I-II, Stuttgart, Verlag Das neue Wort, 1952.

omfattende og lidt uoverskuelig, er det dog muligt at forsøge en slags status.³ Ikke alene for at orientere om nogle af forskningens resultater, men osse for at vise, hvorledes denne forskning metodisk og dermed indholdsmæssigt er ved at skifte karakter. En yngre generation af tyske historikere er ved at foretage det metodiske og dermed indholdsmæssige opgør med den tyske historieforsknings tradition, som de »store« repræsentanter for tysk historisk forskning Gerhard Ritter, Hans Rothfels, Hans Herzfeld o. a. ikke var i stand til.⁴ Det har betydet et opgør med »Primat der Aussenpolitik«-opfattelsen; og det har betydet, at det III. Rige ikke længere betragtes som et »Betriebsunfall« i Tysklands historie, men at spørgsmålet om dets placering i forhold til tysk historie igen er kommet i fokus. Det har osse – i et noget videre perspektiv – medført en begyndende ændret holdning til udenrigspolitikken som forskningsgenstand, altså spørgsmålet om man kan tale om en autonomistisk udenrigspolitik, dvs. en udenrigspolitik funktionelt uafhængig af det III. Riges struktur, af det fascistiske systems struktur. Denne mere social-historisk prægede forskning og dennes problemstillinger kan siges at knytte forbindelsen til den indtil for nylig ignorerede og ghettoiserede østtyske forskning om emnet, der ud fra sin metodiske synsvinkel har sat specielle aspekter i forbindelse med tysk udenrigspolitik i fokus.

Denne uensartede forskningssituation skal analyseres i det følgende. Emnet er dog så omfattende, at det er uoverkommeligt på begrænset plads at foretage en egentlig problemorienteret analyse. Oversigten vil derfor primært koncentrere sig om de samlede fremstillinger, oversigter og synteser mht. den tyske udenrigspolitik, der er udkommet inden for de sidste år, hvorunder visse mere principielle problemer såsom Hitlers rolle, kontinuitet/brud vil blive taget op; i tilslutning hertil vil nogle nyere monografier blive omtalt.

b. Oversigter og samlede fremstillinger.

De få fremstillinger og analyser af det III. Riges udenrigspolitik i sin helhed, der er udkommet i de senere år, har ikke noget helhedspræg. Dette går ikke så meget på deres forskellige kronologiske rammer, deres

³ Et aspekt heraf er blevet analyseret i Ib Damgaard Petersens oversigt: »Nogle synspunkter på årsagsforløbet ved udbruddet af 2. Verdenskrig«, *Historisk Tidsskrift* 12. række, bind III, s. 129–154. Denne debat må dog nu siges at være afsluttet.

⁴ Ironisk nok har det bl. a. været den af Ritter og Rothfels i 1931 i skøn samdrægtighed nedgjorte unge tyske historiker Eckart Kehr, der har været metodisk inspirerende for dette opgør med traditionen. Kehrs eget opgør lykkedes det dem at kvæle. Jvf. H. U. Wehler i H.-U. Wehler (udg.): »Deutsche Historiker«, I, *Kleine Vandenhoeck-Reihe* 331–333, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1971, s. 100–113.

divergerende synspunkter, som på den måde udenrigspolitikken er behandlet på, altså deres metode i videste forstand. Den tyske udenrigspolitik analyseres og beskrives primært stadig ud fra en politisk-historisk synsvinkel, hvor udenrigspolitik opfattes som et autonomt område; men der er tendenser til andre synsmåder, f. eks. en socialhistorisk inspireret, hvor udenrigspolitik opfattes som funktionelt afhængig af og i dialektik med det tyske samfunds struktur. Disse forskellige synsmåder involverer, at vægten i fremstillingen lægges på forskellige faktorer.⁵

Selv om den første kategori er hovedemnet for denne analyse, er der dog inden for denne divergerende synspunkter og opfattelser, der kan karakteriseres som følger: spektret går fra G. L. Weinbergs snævert politisk-diplomathistoriske fremstilling af tysk udenrigspolitik i årene 1933–1936 over H. Gramls osse primært politiske, men dog perspektivrigere fremstilling af tysk udenrigspolitik på baggrund af den internationale politik 1919–1939 til A. Hillgrubers synteser på baggrund af den preussisk-tyske stormagts historie. En særlig variant heraf er H.-A. Jacobsens til de politiske og partimæssige organer og perioden 1933–1938 begrænsede struktur-, personel- og institutionsanalyse. Endelig er K. Hildebrand osse præget af denne grundholdning, men han må i sin lille problemskitse om tysk udenrigspolitik 1933–1945 siges samtidig at være influeret af socialhistoriske problemstillinger.

I det følgende vil disse værker blive karakteriseret og vurderet som samlede fremstillinger; fordi de dog – ganske vist med forskellige kronologiske rammer – er helhedsfremstillinger, synes det berettiget osse at diskutere dem med henblik på nogle mere principielle spørgsmål, nemlig på den ene side spørgsmålet om faktoren Hitler, dvs. Hitler og hans »programs« rolle i denne udenrigspolitik; på den anden side og i forlængelse af det første spørgsmålet om Hitler/det III. Riges forhold til tysk historie, dvs. spørgsmålet om brud/kontinuitet.

Gerhard L. Weinberg regnes for en af de bedste kendere af det III. Riges udenrigspolitik. Hans fremstilling af Hitler-Tysklands udenrigspolitik op til II. Verdenskrig, hvoraf første bind nu foreligger,⁶ er derfor blevet imødeset med store forventninger. Disse kan ikke siges alle

⁵ Siden Schreiners i anm. 2 omtalte værk er der fra østtysk side ikke kommet nogen samlet fremstilling af emnet. Den bebudede 4 binds »Geschichte Deutschlands im Zweiten Weltkrieg«, der udarbejdedes af gruppen »Faschismus und Zweiter Weltkrieg« under ledelse af Wolfgang Schumann, forventes at begynde at udkomme i 1974. Udenrigspolitikken som sådan har ikke været forskningsobjekt, men er for det meste blevet inddraget som led i forberedelsen af II. Verdenskrig.

⁶ »The Foreign Policy of Hitler's Germany. Diplomatic Revolution in Europe 1933–1936«, Chicago, The University of Chicago Press, 1970. XI, 397 sider. \$ 12.75.

at være blevet opfyldt i dette bind. Det skyldes flere forhold, men primært dog Weinbergs snævre synsvinkel, dvs. hans diplomathistoriske opfattelse af udenrigspolitik. Metodisk kan Weinberg siges at arbejde ud fra »Primat der Aussenpolitik«-opfattelsen. Udenrigspolitikken bliver derfor stort set isoleret i forhold til det tyske samfund; udenrigspolitikken er således primært Hitlers, men osse det tyske diplomatiske politik i forhold til andre stater, sådan som det fremgår af det overvejende diplomatiske kildemateriale. Bogen er centreret omkring Hitler og hans politik: »It is essential for an understanding of world history since 1933 that these ideas (Hitlers) be examined in some detail, for a great part of the impact of Hitler on Germany – and of Germany on the world– lies precisely in the fact that by exertion of his will and the response it elicited inside Germany, Hitler was to be able to impress his ideas on events rather than allow events and realities to reshape his ideas«. ⁷ Den foreliggende bog er i tråd med Weinbergs sigte en minutiøs, veldokumenteret og traditionelt anlagt diplomatisk-politisk studie over Hitler-Tysklands udenrigspolitik, en slags håndbog i det III. Riges diplomatiske historie. Bogens værdi som sådan skal absolut anerkendes; den bliver derved et fortrinligt hjælpemiddel ikke alene mht. fakta, men osse mht. kilder, litteratur og forskningsdiskussion. Men det gør fremstillingen uspændende og osse lidt perspektivløs, at forf. intet ser og akcepterer udover kilderne; kildematerialet kommer ofte til at lede fremstillingen, og undertiden er bogen ikke stort mere end en referering og kommentering af de mange kilder.

Analysen er første del af en studie mht. II. Verdenskrigs udbrud og Tysklands rolle derved: »Accordingly, the course of German foreign policy provides the obvious organizing principle for any account of the origins of the World War II... that a complex question is perhaps best studied by examining its core«, dvs. tysk udenrigspolitik. ⁸ Forf. har begrænset bindet til årene 1933–1936, det han noget uklart kalder »a diplomatic revolution in Europe«. Herved forstår Weinberg følgende: »From a barely accepted equal on the European stage Germany became the dominant power on the continent. With the remilitarization of the Rhineland, the stalemate in the Spanish civil war, the forming of the axis, and the signing of the Anti-Comintern Pact, this phase was completed. The diplomatic initiative in the world belonged to Germany and its partners«. ⁹ Synspunktet synes måske lidt diskutabelt, selv ud fra Weinbergs metode. Her skal blot peges på akseproblematikken. Men den politiske situation i Europa ændredes i disse 3 år og styrkede

⁷ Anf. sted. s. 1.

⁸ Anf. sted. s. X.

⁹ Anf. sted. s. X-XI.

Tysklands position. Weinberg ser tre årsager hertil: 1. Versaillestrakten svækkede ikke Tyskland: »The historical importance of Adolf Hitler lies precisely in the fact that a country of such potential might took him as its leader and gave him its support«, hvilket godt kunne have været uddybet;¹⁰ 2. Hitlers udenrigspolitik, der sigtede mod krig; 3. de svage og uenige nationer, der var truet af Tyskland. For Weinberg bliver det således personen Hitler og hans udenrigspolitik, der under de givne forudsætninger revolutionerede den internationale politik. Hans magtovertagelse indleder dermed en ny fase i tysk udenrigspolitik, den betyder et brud med tysk udenrigspolitik. Weinberg tager dog ikke eksplicit stilling til dette spørgsmål.

Som følge af sin snævre diplomatisk-politiske synsvinkel lykkes det forf. at give en grundig og næsten altomfattende – undtagen f. eks. den tyske politik over for Skandinavien – og osse perspektivrig fremstilling f. eks. mht. forholdet til Sydøsteuropa, men på visse punkter er den måske allerede lidt forældet, f. eks. Abessinienkonfliktens betydning og dermed hele akseproblematikken, på andre punkter diskutabel f. eks. kolonispørgsmålets rolle, Hitlers »program«. Weinberg giver en fremragende redegørelse for rustningsproblematikken, Tysklands forskellige udenrigspolitiske skridt og de andre magters reaktion herpå. Selv om forf. hævder at arbejde med en sammenhæng mellem indenrigspolitik og udenrigspolitik, så bliver indenrigspolitikken dog kun behandlet ud fra »Primat der Aussenpolitik«-opfattelsen.

Weinbergs traditionelle synsvinkel giver bogen karakter af en solid og dermed vigtig opslagsbog, der inddrager de fleste aspekter ved det III. Riges udenrigspolitik. Men der savnes i høj grad perspektiver og dermed osse synspunkter på emnet; da han lissom ikke tør gå længere end kilderne, tager han ikke stilling til den spændende tyske debat om de videre perspektiver i det III. Riges udenrigspolitik. I ikke at tage stilling ligger selvfølgelig osse en stillingtagen. Trods sine meriter forekommer Weinbergs bog dog at være en skuffelse. Tiden er heldigvis ved at løbe fra de rent diplomatihistoriske fremstillinger. De er osse for kedelige.

Selv om *Hermann Gramls* bog »Europa zwischen den Kriegen«¹¹ emnemæssigt ligger i udkanten af denne oversigt, så regnes den dog pga. den rolle, Tyskland spiller heri, for en fremstilling af tysk udenrigspolitik i perioden 1919–1939.¹² Ikke alene af denne årsag, men

¹⁰ Anf. sted. s. 358.

¹¹ Bind 5 af *dtv-Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1969.

¹² Gramls fremstilling er i uændret form blevet optaget i I. bind af »*Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg*«, Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1971, s. 213–498.

mere pga. Gramls synsvinkel og synspunkter hører han med i denne oversigt. På en måde ligger Graml på linie med Weinberg i metodisk henseende. Det er den politiske historie, der står i fokus. Men det er ikke Weinbergs diplomatihistoriske synsvinkel og akribi, der præger bogen; Graml analyserer Tysklands udenrigspolitik inden for rammen af den europæiske politik og ud fra en opfattelse af perioden som præget af konflikten mellem kollektiv sikkerhed og traditionel magtpolitik. Det er Tysklands rolle i denne konflikt – og det er ret afgørende – der gør bogen til et væsentligt bidrag mht. tysk udenrigspolitik. Dermed har Graml analyseret den tyske udenrigspolitik i et perspektiv, der er anderledes i forhold til andre fremstillinger. Hans hovedsynspunkt, der ikke er uden svagheder, skal dog ikke diskuteres nærmere her.

Centralt for Gramls fremstilling er vurderingen af Tysklands stilling i den europæiske situation 1919. I den forbindelse er det forfriskende at se Gramls nyvurdering af Versaillestraktaten, nemlig at den vel var en af de mest retfærdige fredsordninger Europa havde set i århundreder.¹³ Væsentligere for mellemkrigstidens politik var det dog, at Tyskland trods alt havde forbedret sin position.¹⁴ I den i perioden dominerende konflikt mellem kollektiv sikkerhed og traditionel magtpolitik kommer Tyskland som revisionsmagt til at spille en ret central rolle: »Nur unter einer Voraussetzung war ein allgemeiner und wirklich gefährlicher Angriff auf die neue Ordnung denkbar: wenn nämlich die potentiell stärkste revisionistische Macht Deutschland gleichsam die Führung der revisionistischen Bewegung übernahm«. Thi »eine Wendung Deutschlands zur Revisionspolitik hiess Rückkehr zum internationalen Faustrecht, und der Erfolg dieser Politik hiess Zerstörung des europäischen Gleichgewichts«. ¹⁵ Vendingen til revisionspolitikken ser Graml allerede i Rapallo-traktaten 1922.

På denne baggrund tager Graml stilling til, hvad etableringen af det III. Rige betød. Hans fremstilling af udenrigspolitikken er centreret omkring Hitlers person; det bliver dermed spørgsmålet om Hitlers forhold til Weimarrepublikkens udenrigspolitiske linie, brud eller kontinuitet. Hans opfattelse af magtovertagelsens betydning fremgår af følgende centrale citat:

»Dass jedes deutsche Kabinett die jetzt gegebenen Möglichkeiten noch ausgebaut und die dann erreichte Position zur Realisierung revisions- und restaurationspolitischer Ambitionen benutzt hätte, wird man guten Gewissens unterstellen können; aus den grundlegenden Fakten der europäischen Verhältnisse

¹³ Anf. sted s. 48–50.

¹⁴ Anf. sted s. 69.

¹⁵ Anf. sted s. 55–56 og 57. Graml har kaldt hele afsnittet: »Der Sonderfall Deutschlands: Kontinuität imperialistischen Denkens«, s. 55–82.

wie aus dem Ablauf der Ereignisse – von 1920 bis 1933 – lässt sich ferner der Schluss ziehen, dass ein solcher Kurs Deutschland einen grossen Machtzuwachs und manchen territorialen Gewinn eingebracht, Berlin die dominierende Stellung auf dem Kontinent verschafft und das europäische Gleichgewicht zerstört, andererseits aber das Reich gelegentlich – vorbei an den Trümmern der kollektiven Sicherheit – bis an den Rand eines neuen europäischen Krieges und vielleicht einmal über die Grenze zwischen Krieg und Frieden gesteuert hätte. Jedenfalls wird man sagen dürfen, dass die Aussenpolitik der europäischen Staaten ... auch ohne Hitler noch mehr von der Reaktion auf die Aktionen Berlin diktiert worden wäre. Und doch hat Hitlers Einzug in die Reichskanzlei sowohl die aussenpolitische Zielsetzung wie die praktische Aussenpolitik Deutschland völlig verwandelt und Europa vor eine ganz neue Lage gestellt.¹⁶

I et Europa, der fortvivlet søgte at eliminere krigen, »hatten bereits die bisherigen Leiter der Berliner Aussenpolitik mit grosser Selbstverständlichkeit an einem politischen Weltbild festgehalten, in dem der Krieg nach wie vor als natürliche Ultimo ratio erschien«; og i et Europa, der akcepterede fredsslutningen, »fuhlten sie sich zu einen aussenpolitischen Program verpflichtet, dass die partielle oder totale Korrektur der Kriegsergebnisse forderte«.¹⁷ Dog holdt de sig til spillets regler; det gjorde Hitler ikke. For Graml var Hitler i program og stil den eneste uforfalskede socialdarwinist.

Graml opfatter Hitler som repræsentant for den del af den tyske restaurationsbevægelse, der ikke ville nøjes med en korrektur af det negative krigsudfald, men igen ville gribe efter de krigsgevinster, der aftegnede sig i foråret 1918.¹⁸ Hitlers magtovertagelse betød i udenrigspolitisk henseende således såvel brud som kontinuitet; det gælder såvel mht. mål som midler. Med dette udgangspunkt giver Graml en klar og overskuelig fremstilling af Hitlers udenrigspolitik frem til 1939. Det større perspektiv i hans analyse betyder flere synspunkter på Tysklands rolle i den internationale politik, og hans tolkninger af centrale begivenheder såsom Abessinien-konflikten og den spanske borgerkrigs betydning er meget klar. Andre af Gramls synspunkter, specielt med henblik på de andre stormagter er derimod lidt kontroversielle.

Andreas Hillgruber er en af de centrale skikkelser inden for tysk forskning mht. det III. Riges udenrigspolitik. Selv om han ikke har skrevet nogen større samlet fremstilling om emnet, så har han dog i et par skitser,¹⁹ monografier²⁰ og anmeldelser²¹ fremsat synspunkter på

¹⁶ Anf. sted s. 275.

¹⁷ Anf. sted s. 276.

¹⁸ Anf. sted s. 280.

¹⁹ »Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege«, Die deutsche Frage in der Welt, bind 7, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1967. »Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler«, Düsseldorf, Droste Verlag, 1969.

den tyske udenrigspolitik, der på sin vis har præget en del af forskningen og som senere skal diskuteres i denne oversigt, således at han hører med i denne sammenhæng. Det er så meget mere berettiget som han sammen med Fritz Fischer, men dog med karakteristiske forskelle har forsøgt at se tysk historie og dermed osse tysk udenrigspolitik i en større sammenhæng og dermed lagt de linier, yngre tyske historikere og specielt Klaus Hildebrand ikke alene har fulgt op, men osse udbygget til Hillgrubers irritation.²²

Metodisk står Hillgruber i den politiske histories synsvinkel, men dog langt perspektivrigere end Weinberg.²³ Dette er især kommet til udtryk i hans holdning til kontinuitet/brud-problematikken. Mens Hillgruber oprindeligt i opposition mod Fischers generelle these om en uafbrudt kontinuitet mht. imperialistiske mål og andre, f. eks. Ritters følelsesladede afvisning af en sådan kontinuitet, opstillede en tredje opfattelse: »Sie gründet auf der Einsicht, dass *während* des Ersten Weltkriegs eine tiefgreifende Veränderung in der Zielsetzung der deutschen Reichsleitung stattfand, und zwar eine Ablösung älterer Zielvorstellungen durch qualitativ andere, die wohl in manchen Aspekten noch mit jenen verbunden waren, inhaltlich aber in vielem näher an Hitlers späteres »Programm« heranzurücken sind, ohne doch bereits das entscheidende Signum der Hitlerschen Zielsetzung zu tragen«,²⁴ har han senere specielt i tiltrædelsesforelæsnngen om udenrigspolitikken fra Bismarck til Hitler understreget, hvad der ligger i tysk udenrigspolitisk tradition, og hvad der bryder, og han har dermed mht. de udenrigspolitiske mål og midler placeret Hitler i forhold til den preussisk/tyske stormagts historie: »Mochte in Hitlers »letzten« Zielen als Folge der rassenideologischen Zuspitzung seines »Programms« auch der deutschen Tradition völlig fremde Wesenselemente enthalten sein, so zeigt seine im engeren Sinne aussenpolitischen Zielsetzung doch erstaunlich viele Züge, die mit Einschätzungen und Wunschvorstellungen der Wilhelministischen Ära übereinstimmen, die insgesamt ja von allen Epochen der Geschichte der deutschen Grossmacht wegen ihrer Länge, der Breite und relativen Einheitlichkeit der Führungsschicht und der von ihr ausgehenden Bildungstradition die am stärksten prägende und am längsten nachwirkenden

²⁰ »Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940-1941«, Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1965.

²¹ Her kan nævnes anmeldelsen af E. M. Robertson i *Neue Politische Literatur* 10, 1965, s. 465-466, af Weinberg i *Historische Zeitschrift* 214, 1972, s. 441-444. Jfr. osse anm. 22.

²² Jvf. hans forsvar for den politiske historie i artiklen: »Politische Geschichte in Moderner Sicht«, *Historische Zeitschrift* 216, 1973, s. 529-552.

²³ Hillgruber har udviklet sine metodiske overvejelser i den i anm. 22 nævnte artikel.

²⁴ »Deutschlands Rolle . . .« s. 58.

de Kraft entwickelt hat«. Det gælder f. eks. Englands-billedet og den af Hitler systematiserede to-fase-plan mod status som verdensmagt.²⁵ Hillgruber ser altså specielt Hitlers udenrigspolitiske forestillinger i en tysk tradition; derimod var der i deres realisering (det raceideologiske element) noget kvalitativt andet i forhold til traditionen: »So liegen Kontinuität und Diskontinuität gerade in der Aussenpolitik des »Dritten Reiches« doch näher beianander, als es in einer auf Hitlers »Letzte« Ziele und die Verbrechen des Nationalsozialismus konzentrierten Betrachtungsweise, aber auch bei einer Betonung seiner quasi-revolutionären Methoden, erscheint«. ²⁶

Hillgrubers betydning ligger endvidere i hans vurdering af Hitler og opvurdering af »programmet«. I forlængelse af Trevor-Roper o. a. er det mere end nogen anden Hillgruber, der har understreget, at Hitler havde et konsistent udenrigspolitisk »program« og vist dets funktion i det III. Riges udenrigspolitik som den strategi, den røde tråd, der lå bag Hitlers udenrigspolitik, og som Hitler kun af taktiske årsager afveg fra.²⁷ Hillgruber har dermed foretaget, hvad der kunne kaldes en rationalisering af Hitlers udenrigspolitik, der måske er lidt diskutabel. For Hillgruber repræsenterer Hitler såvel kontinuitet i tysk historie som osse brud med denne. Dermed kan han siges at have manet den bekvemme forestilling om Hitler og det III. Rige som et »Betriebsunfall« i jorden. Hillgruber, eksponent for den politiske historie, finder brud/-kontinuitet i udenrigspolitikens mål og midler. Men han bliver stående her og følger f. eks. ikke Hildebrand.

Hans-Adolf Jacobsen har udførligt analyseret den nationalsocialistiske udenrigspolitik 1933-38.²⁸ Det omfangsrige værk er ikke i første række en analyse af den faktiske udenrigspolitik, der gennemgås kortfattet og traditionelt; hans mål er »die systematische Erforschung jener Erscheinungsformen, die für die nationalsozialistische Aussenpolitik in ihrer historischen Einmaligkeit symptomatisch sind«, ²⁹ dvs. at analysere den struktur, de organer og personer samt beslutningsproces og ideologi, der bevirker, at man ved siden af Auswärtiges Amt kan tale om en nationalsocialistisk udenrigspolitik. Denne dybtgående analyse rækker derved udover udenrigspolitikken som sådan; Jacobsen vil levere »einen Beitrag

²⁵ »Kontinuität . . .« s. 25.

²⁶ Anf. sted s. 26.

²⁷ »Deutschlands Rolle . . .« s. 67 ff. redegør nærmere for dette. Jvf. osse Hillgrubers artikel: »Die »Endlösung« und das deutsche Ostimperium als Kernstück des rassenideologischen Programms des Nationalsozialismus«, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 20, 1972, s. 133-153, hvor han er inde på denne problematik.

²⁸ »Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933-1938«, Frankfurt am Main, Alfred Metzner Verlag, 1968. XX og 944 sider. Bilag. DM 98.00.

²⁹ Anf. sted s. XIX.

zum Problem totalitärer Aussenpolitik«. ³⁰ Forf.s alligevel begrænsede analyse ³¹ bekræfter osse – i al fald i teorien – for udenrigspolitikens område og organisering det billede, den historiske forskning har givet af det III. Riges indre struktur, nemlig kompetencevirvar, organkaos in casu mellem udenrigsministeriet og partiorganerne og osse mellem de nationalsocialistiske organer selv. Jacobsens opfattelse er, at den nationalsocialistiske udenrigspolitik var et produkt af den nationalsocialistiske ideologi og det nationalsocialistiske regeringssystem. I fokus kommer dermed den såkaldte revolutionering af udenrigspolitikken.

Bogen bliver derved på et strukturelt plan en samlet fremstilling, hvilket berettiger, at den analyseres her. I bogens hoveddele undersøges de organer, som nationalsocialisterne udover udenrigsministeriet benyttede sig af, nemlig Aussenpolitisches Amt (APA), Auslandsorganisation (AO), Volkstumsführung og Dienststelle Ribbentrop, der hver især havde en opgave i udenrigspolitikken, først og fremmest i forbindelse med ideologien og ofte i indbyrdes konkurrence. Bortset fra Dienststelle Ribbentrop spillede de dog ikke nogen egentlig rolle i udenrigspolitikken; som helhed kunne de i perioden op til 1938 ikke erstatte det udenrigspolitiske bureaukrati, hvilket måske heller ikke var hensigten. Spørgsmålet bliver da, hvilken rolle og hvilken betydning disse partiorganer fik i og for udenrigspolitikken. Jacobsen mener, at de havde en dobbeltbetydning for den nationalsocialistiske udenrigspolitik: »... einmal für die Totalität des aussenpolitisches Denkens und Handelns und zum anderen für die Verwirklichung der revolutionären Zielsetzung ... Die genannten Dienststellen und Organisationen verstanden unter Aussenpolitik nicht allein die Durchsetzung der nationalen Interessen gegenüber anderen Staaten, sondern in erster Linie die Übertragung der von Hitler gefassten Entschlüsse und jeweils erteilten Richtlinien auf das gesellschaftliche und wirtschaftliche Leben der Nation; damit verbunden war eine entsprechende Erziehungsarbeit«. ³² De blev oprettet, fordi de før 1933 opstillede udenrigspolitiske krav med deres radikal-revolutionære målsætning ikke kunne opfyldes med det konservative udenrigsministerium: »Hitler suchte daher von Anfang an nach neuen Organisationsformen und bedingungslos gehorchenden Gefolgsmännern, mit deren Unterstützung er seinen Zielen schrittweise näherkommen und diese allen Widerständen zum Trotz verwirklichen konnte, während er gleichzeitig durch die Revisions- und Rüstungspolitik mit Hilfe des Auswärtigen Amtes, des Reichskriegs-

³⁰ Anf. sted s. XIX.

³¹ Jacobsen har kun beskæftiget sig med de politiske og visse af partiets organer. Organer uden for disse som f. eks. hæren, flåden og erhvervslivet og disses rolle bliver ikke inddraget i analysen.

³² Anf. sted s. 611.

Wirtschafts-, Finanz- und Reichsluftfahrtministeriums die wichtigsten machtpolitischen Voraussetzungen dafür schuf«. ³³

Det videreførende spørgsmål er, hvilke konsekvenser Jacobsens strukturanalyse får for studiet af det III. Riges faktiske udenrigspolitik i 1930'erne. Forf. mener, at konsekvensen må blive, »dass jede Analyse der NS-Aussenpolitik einseitig und vordergründig bleibt, die allein von den diplomatischen Entscheidungen ausgeht. Sie verkennt den doppelten Wesenszug im Charakter der NS-Aussenpolitik: Es ist von einem traditionell-konservativen (d. h. revisionistischen) und einem revolutionären Ziel und dementsprechend von einem traditionellen und revolutionären Instrumentarium der Aussenpolitik zu sprechen. Ersteres diente vor allem der Abschirmung nach aussen und dem Nachweis der »Friedenspolitik«, aber ebenso der Täuschung des eigenen Volkes. Im Rahmen des Letzteren liess Hitler mehrere Kräfte für sich arbeiten«. ³⁴ Dette betinger, at Jacobsen omfatter 1933 som brud, selv om der tilsyneladende osse frem til 1938 var kontinuitet mht. mål (revisionspolitik) og midler (udenrigsministeriet). Forf.s hovedsynspunkt, nemlig at det III. Riges udenrigspolitik er mere end de diplomatiske relationer og at følgelig andet end diplomatiske organer og materiale må analyseres, er næppe diskutabelt længere. Trods denne omfattende analyse forekommer dobbeltkarakteren dog lidt diskutabel, fordi de nationalsocialistiske organer i praksis – og det vil sige i den konkrete udenrigspolitik – kun spillede en underordnet rolle. Det var stadig primært de traditionelle organer, Hitler benyttede sig af. ³⁵

Jacobsens strukturanalyse siger ikke alene noget om det III. Riges struktur, men osse noget om de specielt nationalsocialistiske mål og midler i tysk udenrigspolitik 1933–1938. Men den udenrigspolitiske praksis så dog noget anderledes ud i den nævnte periode; trods flere konkurrerende organer dominerede den traditionelle udenrigspolitiske form. Først efter ændringen i udenrigsministeriets ledelse i 1938 skete der en ændring osse heri.

Den eneste egentlige oversigt over tysk udenrigspolitik under hele den nationalsocialistiske tid er givet af den unge tyske historiker *Klaus Hildebrand*. Hans komprimerede skitse over tysk udenrigspolitik 1933–1945, ³⁶ der ligger i forlængelse af nogle tidligere oversigter ³⁷ og af hans udfør-

³³ Anf. sted s. 612.

³⁴ Anf. sted s. 613–614.

³⁵ Jvf. Klaus Hildebrands (anm. 36) karakteristik: »... den in der Praxis nicht konstitutiven nationalsozialistischen Methoden der Aussenpolitik...«, s. 134.

³⁶ »Deutsche Aussenpolitik 1933–1945. Kalkül oder Dogma?«, Reihe Kohlhammer, Stuttgart Verlag W. Kohlhammer 1971, 186 sider. DM 16.80.

³⁷ »Der »Fall« Hitler«, Neue Politische Literatur 14, 1969, s. 375–386. »Neue Dokumente zur Hitler-Forschung«, Neue Politische Literatur 16, 1971, s. 438–

lige behandling af kolonispørgsmålets rolle,³⁸ indeholder på få sider så mange og osse så kontroversielle synspunkter, at det synes umuligt på begrænset plads at yde bogen fuld retfærdighed. Den lille bog er følgelig ikke nogen detaljeret skildring af begivenhedsforløb, men et forsøg på – på basis af den hidtidige forskning og en kritisk diskussion af denne – at forklare, at tolke den tyske udenrigspolitik. Og forsøget er resulteret i mange spændende perspektiver. Hildebrands metodiske holdning til stoffet giver ham osse langt større muligheder end de ovenfor omtalte forfattere; det er politisk historie, men holdningen hertil er osse præget af socialhistoriske problemstillinger, således at Hildebrand – efter at have afvist »Primat der Aussenpolitik«-opfattelsen – kan opstille følgende sigte: »... wir dagegen heute wissen, wie funktional-abhängig, manchmal sogar direkt und beabsichtigt aussenpolitische Aktionen in den Dienst innerpolitischer Aufgaben gestellt wurden, erscheint ein Blick auf die Aussenpolitik des Dritten Reiches fruchtbar, um neben einem Fragen nach den »letzten Zielen« Hitlers, den Planungen seiner Partei und den Ideen der ihn – erst willig, dann zunehmend verdrossenen – unterstützenden Konservativen zu einer »Ortsbestimmung« des nationalsozialistischen Systems und seines »Führers« in der Geschichte des preussisch-deutschen Grossmachts vorzudringen.«³⁹ Det er stadig primært politisk historie; men perspektivet er blevet rigere, og de udenrigspolitiske planer, beslutninger og praksis bliver sat ind i en samfundsmæssig sammenhæng: »Auch auf aussenpolitischem Terrain muss die Vermittlung zwischen Hitler und jener Gesellschaft gestiftet werden, die ihn emportrug und an deren Spitze er aussenpolitische Entscheidungen fällte. Handelte er im Auftrag oder in Übereinstimmung mit sozialen Kräften im damaligen Deutschland? Oder begegnet er uns als diktatorischer Welt-eroberer ohne Mandat und Entsprechung in seiner Gesellschaft?«⁴⁰

På denne baggrund opstiller Hildebrand følgende fremgangsmåde for sin analyse: »Im folgenden kann also... weder eine von gesellschaftlichen Voraussetzungen abstrahierende Machtpolitik, noch Aussenpolitik... vordergründig personalisiert, noch brillant und ökonomisch aufgelöst werden... Vielmehr muss in unserem Falle neben der Motiven der Macht- und der Wirtschaftspolitik ein weiterer Faktor berücksichtigt werden, der beide Komponente vermittelnd überwölbt und als eine der Triebkräfte der Aussenpolitik des »Dritten Reiches« Aufmerksamkeit

441. »Le programme de Hitler et sa réalisation 1939-1942«, Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale 21, hæfte 84, 1971, s. 7-36. Der er endelig bebudet en oversigt af Hildebrand: »Hitlers Ort in der Geschichte des preussisch-deutschen Nationalstaates«, som Beiheft 3 til Historische Zeitschrift 1973.

³⁸ Jvf. analysen nedenfor s. 23 og anm. 71.

³⁹ »Deutsche Aussenpolitik...« s. 10.

⁴⁰ Anf. sted s. 17. Jvf. osse s. 20.

verdient, die aufs rassische Dogma fundierte »Ideologie«. Innerhalb des Dreiecks von Machtpolitik, Wirtschaft und Ideologie gilt es, die Aussenpolitik des Dritten Reiches vor dem Hintergrund der Geschichte der preussisch-deutschen Nation unter der Leitfrage nach Bruch und Kontinuität zu analysieren und dabei herauszufinden, was den Verlauf und das Scheitern deutscher Politik erklären kann.⁴¹

Bogens instruktive og koncentrerede, men ikke let læste fremstilling af det III. Riges udenrigspolitik 1933–1945 er baseret på opfattelsen af det nationalsocialistiske Tyskland som værende i indenrigspolitisk og udenrigspolitisk henseende »a dual state«,⁴² dvs. at nye og gamle herskende klasser eksisterede ved siden af hinanden. Dette satte osse sit præg på udenrigspolitikken, hvor man ved siden af de i Hitlers »program« fremherskende ideer (»trinplanen« i form af østekspansion, oversøisk ekspansion og status som verdensmagt) havde de gamle klassers konservative wilhelminske og revisionistiske forestillinger. Disse forskellige mål fandtes side om side i den første fase af udenrigspolitikken, der derved får en slags dobbeltkarakter, idet de kan følges ad f. eks. mht. målene i den tidlige revisionspolitik. Hitler handler faktisk en stor del af vejen i overensstemmelse med de konservative grupper, selv om den af hensyn til »programmet« dikterede udenrigspolitiske linie skabte stigende spændinger f. eks. i spørgsmålet om forholdet til England, der jo var en central faktor i Hitlers »program«. Først med Ruslandskrigen i 1941 ødelægges »the dual state«. På baggrund af denne dualisme når Hildebrand til en besnærende diagnose af det III. Riges udenrigspolitik, der dog sikkert må underbygges yderligere.⁴³

Udover beskrivelsen og tolkningen af den tyske udenrigspolitik 1933–1945, der ikke skal undersøges nærmere her, er bogen osse et indlæg i brud/kontinuitet-problematikken. Hildebrands opfattelse udtrykkes i følgende paradoks: »Der Bruch des Jahres 1933 ergibt sich aus der Kontinuität der preussisch-deutschen Geschichte«. ⁴⁴ Han ser såvel kontinuitet som brud med traditionen i udenrigspolitikken: »Versucht man nun beide Begriffe, den des Bruchs und den der Kontinuität, als Ergebnisse der preussisch-deutschen Geschichte zu ermitteln, so gelingt dies am ehesten durch ein Blick auf die Wechselbeziehung von Innen- und Aussenpolitik«. ⁴⁵ Hildebrand mener, at udenrigspolitik og udenrigspolitiske målsætninger siden Bismarck osse havde indenrigspolitiske funktioner,

⁴¹ Anf. sted s. 17–18.

⁴² Udtrykket går tilbage til E. Fraenkel: »The Dual State«, London 1941, og det er nærmere blevet præciseret af Hillgruber: »Kontinuität« s. 24.

⁴³ Jvf. afsnittet »Der »Griff nach Prag«: Zu einer Diagnose der deutschen Aussenpolitik«, anf. sted s. 78–86.

⁴⁴ Anf. sted s. 134.

⁴⁵ Anf. sted s. 135.

nemlig at bevare den bestående sociale orden. Funktionen som »Integrationsklammer« radikaliseres med samfundets tiltagende sociale spændinger og med nationalsocialisternes racideologiske antisemitisme nås kulminationen: »Das dabei ursprünglich anvisierte Ziel, die bestehende Sozialordnung zu bewahren, sollte aber gerade im Zuge der Übersteigerung der Integrationsmechanismen endlich verlorengelien und aus der Kontinuität preussisch-deutscher Geschichte der »Bruch« des Jahres 1933 entstehen. Die Integrationsklammern . . . waren . . . im Dienste der zu bewahrenden Sozialordnung so stark angezogen worden, dass eben diese bürgerlich-kapitalistische Ordnung bei einer Fortexistenz des Dritten Reiches im Prinzip zerbrochen wäre.«⁴⁶ Dermed har Hildebrand givet brud/kontinuitet-problematikken en ny og større dimension: det er ikke alene et spørgsmål om brud/kontinuitet mht. de udenrigspolitiske mål og midler, men osse spørgsmålet om brud/kontinuitet mht. midlerne til at bevare Tysklands sociale orden og dermed osse mht. Tysklands sociale orden i sig selv, uden at Hildebrand dog heraf drager den konsekvens som f. eks. den marxistiske forskning.

I tilknytning til dette står spørgsmålet om Hitlers udenrigspolitik vurderet i forhold til den preussisk-tyske stormagts historie. Forenklet kan det stilles således op, at den preussisk-tyske stormagts problem frem til 1945 var, hvorvidt den skulle nøjes med at være en »forhindret« verdensmagt. Med udgangspunkt i Hillgruber opstiller Hildebrand de faktiske og osse praktiserede muligheder, hvor Hitler står for en 4. og traditionel variant, nemlig østekspansionen. Englands holdning blev her afgørende. Og den tyske politik over for England og omvendt er et andet gennemgående træk i bogen. Hildebrand understreger, at trods nederlaget i krigen og Versaillesfreden havde Weimarrepublikken og det III. Rige større handlefrihed end kejserriget, fordi man i udenrigspolitisk henseende kunne operere med en principiel modsætning mellem England og Sovjet. Og for Hitler var England den centrale faktor med henblik på realiseringen af »trin-planen«s første fase, nemlig etableringen af den kontinentale basis (østekspansionen).

På basis af en fremstilling med »programmet« og forholdet til England som ledetråd karakteriserer Hildebrand tysk udenrigspolitik frem til 1941 som – trods flere afvigelser – værende rationel, indtil det i Hitlers »program« immanente dogmatiske og ideologiske element med Ruslandsfelttoget ødelægger den rationelle magtpolitik. Og i det allestedsnærværende og konstitutive racedogma ligger slutteligt Hitlers og det nationalsocialistiske systems særlige plads i Tysklands historie. Måske var Hitlers udenrigspolitik rationel i forhold til »programmet«; det var den ikke i forhold til virkeligheden: Hitler misforstod England. For Hildebrand

⁴⁶ Anf. sted s. 136.

søgte Hitler at nå til en dialektisk enhed af indenrigs- og udenrigspolitik: »Innenpolitisch, im Sinne der bestehenden Ordnung stabile Verhältnisse sollten als Voraussetzung dazu dienen, aussenpolitische Ziele realisieren zu können; und eben diese aussenpolitische Vorstellungen hatten die Funktion, die innenpolitische Ordnung zu festigen«. ⁴⁷

Med denne spændende problemorienterede skitse har Hildebrand forsøgt en syntese mht. tysk udenrigspolitik 1933-1945, der går langt ud over den monografiske forskning om emnet. På baggrund af den anvendte metode har forf. analyseret emnet fra traditionelle og utraditionelle synsvinkler mundende ud i nogle interessante theser om emnet og den større problematik mht. det III. Rige, som den kommende forskning må tage stilling til. Hvis forskningen mht. det III. Riges udenrigspolitik skal være andet og mere end en minutøs, veldokumenteret beskrivelse af et begivenhedsforløb, så må Hildebrands oversigt anses for at være det væsentligste bidrag mht. tysk udenrigspolitik 1933-1945. Det betyder dog ikke, at bogen er helt uden svagheder og problemer. Fordi Hildebrand har villet forsøge at tyde, forklare denne udenrigspolitik, er bogen osse lidt af en konstruktion; det gælder f. eks. mht. rationaliseringen af Hitler og hans udenrigspolitik. ⁴⁸

Senest har *William Carr* i en lille oversigt behandlet den tyske udenrigspolitik i årene 1933-1939. ⁴⁹ Carr har her i en let læst og overskuelig form redegjort for denne fase af udenrigspolitikken, baseret primært på den angelsaksiske forskning, mens forf. ikke synes at kende den nyeste tyske forskning om emnet. Skildringen af den tyske udenrigspolitik op til 1939 følger stort set den traditionelle linie; mere kontroversielle spørgsmål så som Hitlers »program«, 4-års planen og Hossbach-notatet diskuteres kort i fremstillingen. Af speciel værdi er det, at Carr osse har givet en redegørelse for Tysklands økonomiske og militære situation i 1930'erne og vurderet disse faktorerens betydning for udenrigspolitikken. Bogen må som helhed siges at være en udmærket introduktion til emnet.

Forsøget på at systematisere disse på flere måder forskellige fremstillinger af det III. Riges udenrigspolitik og dermed forsøget på – under inddragelse af andre synspunkter – at diskutere mere generelle problemer

⁴⁷ Anf. sted s. 138-139.

⁴⁸ Selv om Hildebrand i sine theser om tysk udenrigspolitik godt kan siges at være ligeså provokerende som Fritz Fischer i sin tid, har bogen fået en meget god modtagelse, jvf. Günter Moltmann i *Historische Zeitschrift* 215, 1972, s. 703-705. Moltmann stiller sig dog skeptisk over for Hildebrands these mht. »... gesellschaftsstrukturelle Kontinuitäten von Bismarckreich bis zur heutigen Bundesrepublik«, s. 704.

⁴⁹ »Arms, Autarky and Aggression. A Study in German Foreign Policy, 1933-1939«, *Foundations of Modern History*, London, Edward Arnold, 1972. VI + 136 sider. £ 0.95.

er lidt vanskeligt, fordi de omtalte værker ikke har noget fællespræg. Det der i denne sammenhæng ikke vil interessere os her, er de uoverensstemmelser, der er mellem de nævnte forfattere mht. fremstillingen og tolkningen af enkeltaspekter i den konkrete udenrigspolitik; vi vil i stedet med udgangspunkt i deres fremgangsmåde diskutere to problemer, der kan siges at stå til debat i en primært tysk diskussion: for det første spørgsmålet om, hvorvidt studiet af det nationalsocialistiske Tysklands udenrigspolitik kan begrænses til Hitler, hans »program« og udenrigspolitikken som forsøget på at realisere dette, dvs. spørgsmålet om det er afgørende for forståelsen af det III. Riges udenrigspolitik, at Hitler havde et »program« og at hans udenrigspolitik kan opfattes som forsøget på at realisere »programmet«; for det andet spørgsmålet om, hvordan det III. Rige og dets udenrigspolitik fremstår på baggrund af den preussisk-tyske stormagts historie siden 1866/71, var 1933 udtryk for brud eller kontinuitet med denne?

Det er ikke noget tilfælde, at Hitlers person og dermed Hitlers rolle er kommet mere under diskussion i de senere år. Mens forskningen mht. det nationalsocialistiske Tysklands indre struktur har mindsket og modificeret Hitlers rolle i betydelig grad, så forholder det sig noget anderledes mht. forskningen om udenrigspolitikken, måske osse fordi denne jo af Hitler selv blev betragtet som hans »ureigenste Domäne«. Det er stadig nærmest aksiomatisk og i al fald den dominerende tendens i forskningslitteraturen om udenrigspolitikken, som det udtrykkes i disse citater, at »jede Darstellung der aussenpolitischen Aktivität des Dritten Reiches . . . sich auf die Pläne und Ideen Hitlers konzentrieren (muss) . . .«,⁵⁰ og at »es ist . . . zur unumstößlichen Gewissheit geworden, dass die von 1933 bis 1943 in Deutschland betriebene Aussenpolitik in optimaler Weise Hitlers Programm entsprach«. ⁵¹ I sin yderste konsekvens fører denne på Hitlers person orienterede betragtningsmåde til udviklingen af en slags Hitlerologi, hvis mål bliver indsamling og tolkning af Hitler-citater ol., fordi dette er udgangspunkt for en forståelse af det III. Riges udenrigspolitik.⁵² Det relevante spørgsmål i forbindelse med studiet af udenrigspolitikken bliver da, om man i den grad kan koncentrere den tyske uden-

⁵⁰ Karl Dietrich Bracher: »Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus«, Köln, Kiepenheuer & Witsch, 1969, s. 348.

⁵¹ Axel Kuhn: »Das faschistische Herrschaftssystem und die moderne Gesellschaft«, Standpunkt. Hamburg, Hoffmann und Campe, 1973, s. 57. Jvf. osse samme tendens hos Weinberg (anm. 6) s.1, Jacobsen (anm. 28) s. 16-17, Petersen (anm. 78) s. XX, Kuhn (anm. 63) s. 21 og Eberhard Jäckel: »Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft«, Tübingen, Rainer Wunderlich Verlag Herman Leins, 1969, passim.

⁵² Petersen (anm. 78) taler om faren for en Hitler-skolastik, s. XXI. Jvf. f. eks. Hildebrand: »... (dass) jeder Hitler-Äusserung für den Historiker besonderer Wert zukommt«, Neue Politische Literatur 16, 1971, s. 439.

rigspolitik omkring den store person Hitler og om man kan fremhæve Hitler og hans »program« på bekostning af andre faktorer og dermed isolere ham fra en større sammenhæng, kan man reducere forståelsen af det III. Riges udenrigspolitik til forståelsen af Hitler og hans »program«? Jeg er af den opfattelse, at studiet af det III. Riges udenrigspolitik i for høj grad har været koncentreret om den dominerende person Hitler, hvilket har forhindret en mere fundamental forståelse. Mens man udmærket har beskrevet hvad og hvordan i den tyske udenrigspolitik, har man på spørgsmålet om hvorfor givet det lette svar: Hitler og hans »program«. Hildebrand er den forfatter, der tydeligst har formuleret en mere nuanceret opfattelse: han mener, at Hitler var central i det III. Riges udenrigspolitik; han havde et »program«, som han søgte at realisere, men han var funktionelt afhængig af det tyske samfund: »... Dass aber Hitler sein »Programm« in Abhängigkeit von der bestehenden Gesellschaftsordnung, ja in gewissem Sinne, wenn auch subjektiv unbeabsichtigt, zu deren Diensten formulierte und verwirklichte...«, og »Hitlers »Programm« ist als die subjektiv gestaltete und organisierte Summe der in der deutschen Gesellschaft auftauchenden und artikulierten Wünschen zu begreifen...«⁵³ Dermed ses Hitler på baggrund af det tyske samfund; dets sociale struktur bliver dermed osse af betydning for forståelsen af udenrigspolitikken.

Det er dog først og fremmest øst- og vesttyske marxistiske historikere, der har reduceret Hitlers betydning ved at understrege mere afgørende faktorer. For østtyskerne er Hitler redskab for monopolkapitalismen: »Faschistische Führer, vor allem Hitler selbst, hatten in den zwanziger Jahren Expansionsprogramme entwickelt, die denen von Duisberg, Seeckt u.a. sehr ähnelten... Alle Linien der imperialistischen Aggressivität mündeten und kulminierten in der Herrschaft des deutschen Faschismus. Seine ideologischen Leitbilder – Antikommunismus und Rassismus – und sein Ziel-Eroberung von »Lebensraum« – waren dem aggressiven deutschen Monopolkapital seit langem immanent...«⁵⁴ For østtyske historikere er Hitler altså ikke afgørende. Med karakteristiske forskelle har vesttyske marxistiske historikere osse formuleret, at der ikke bør lægges afgørende vægt på Hitler og hans »program«; det er ikke væsentligt for forståelsen af den nationalsocialistiske udenrigspolitik; Reinhard Kühnl erkender, at Hitler havde en Weltanschauung: »Eine andere Frage ist freilich, welche Bedeutung diesem Beitrag für die wissenschaftliche Erkenntnis des Nationalsozialismus zuzusprechen ist. Die Antwort hängt offenbar davon ab, welchen Stellenwert der Faktor Hitler für das hi-

⁵³ »Deutsche Aussenpolitik...« s. 20 og s. 156, anm. 34. Jvf. ovenfor s. 11 ff.

⁵⁴ Dietrich Eichholz/Gerhart Hass: »Zu den Ursachen des zweiten Weltkrieges und den Kriegszielen des deutschen Imperialismus«, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 15, 1967, s. 1148–1170, citat s. 1153–1154.

storische Geschehen hatte. Jäckl⁵⁵ setzt stillschweigend voraus, dass dieser Faktor höchst beachtlich war. Es lassen sich aber gute Argumente für die These vorbringen, dass Hitler nur als Symptom, allenfalls als ein Faktor unter vielen, nicht aber als wesentliche Ursache zu betrachten ist.« Med denne opfattelse formulerer Kühnl følgende centrale opgave: »Für weitere Forschungen ist es zweifellos wichtig zu wissen, wie Hitlers »Weltanschauung« im einzelnen beschaffen war. Bedeutend fruchtbarer aber ist die Frage, weshalb ein Mann mit dieser »Weltanschauung« so gewaltige Erfolge erzielen konnte.«⁵⁶

Der er således divergerende opfattelser mht. Hitlers betydning, fordi der osse ligger forskellige historicopfattelser til grund. Men problemet Hitler, spørgsmålet om hans betydning for det III. Riges udenrigspolitik eksisterer stadig. Det er givet, at Hitler havde et udenrigspolitisk »program«, men spørgsmålet er, hvorvidt det er væsentligt for forståelsen af det III. Riges udenrigspolitik, er det »programmet«, der styrer udenrigspolitikken? Kan tysk udenrigspolitik skildres uden Hitler og hans »program«? Kan den forklares uden?⁵⁷ Dette måske vigtige problem skal blot antydes her.

Tendensen i den her omtalte litteratur er klart, at det var Hitler og hans »program«, der prægede det III. Riges udenrigspolitik. Men det forekommer, at man fra hvad og hvordan osse besvarer hvorfor. På den anden side er der dog osse mere nuancerede opfattelser. Jacobsens strukturanalyse kunne i udvidet form have ført frem til en sådan opfattelse; det er især Hildebrand, der har påpeget, at Hitler ikke kan isoleres fra en samfundsmæssig sammenhæng, og at selvfølgelig flere faktorer end Hitler og »programmet« er nødvendige for at forklare den tyske udenrigspolitik. Men historikerne kan ikke blive stående ved en isoleret betragtning af udenrigspolitikken og dermed ved konstateringen af, at Hitler og hans radikale »program« satte sit præg på tysk udenrigspolitik. De må osse spørge, hvorfor det forholdt sig således for at nå frem til en forklaring af tysk udenrigspolitik. De må – med Hildebrand og Kühnl – spørge, hvorfor en mand med bl. a. et sådant radikalt udenrigspolitisk »program« kunne komme til tops i Tyskland og planlægge en udenrigspolitik i overensstemmelse hermed. Dette spørgsmål stilles ikke af de øvrige, for dem er Hitler og »programmet« tilstrækkelig forklaring; de

⁵⁵ Jvf. anm. 51.

⁵⁶ »Der deutsche Faschismus. Nationalsozialismus und »Drittes Reich« in Einzeluntersuchungen und Gesamtdarstellungen«, Neue Politische Literatur 15, 1970, s. 13–43, citat s. 14. Jvf. af samme Kühnl: »Probleme der Interpretation des deutschen Faschismus«, Das Argument 58, 1970, s. 258–279.

⁵⁷ Det forekommer, at Hildebrand, der ser denne problematik, ikke diskuterer den helt igennem.

bliver derved apologetiske i den forstand, at de betragter Hitler som noget særligt i tysk historie. En mand med bl. a. et sådant udenrigspolitisk »program« kom til magten, fordi der var en samfundsmæssig basis derfor, dvs. at der i Tyskland var samfundsmæssig basis for en udenrigspolitik, der var en blanding af antibolchevisme, antisemitisme, øst- og verdens ekspansion, en udenrigspolitik, der mest konsekvent blev udtrykt af Hitler og hans »program«. Det er ikke det samme som at gøre Hitler til redskab for tysk monopolkapitalisme; Hitler og hans udenrigspolitik må bare forstås og forklares i en funktionel dialektik med det tyske samfund, han var et produkt af. Han og hans udenrigspolitik kan ikke sondres ud fra en samfundsmæssig sammenhæng.

Denne opfattelse fører videre til spørgsmålet om brud/kontinuitet. Da Fischer i 1961 antydede en kontinuitet mellem tysk udenrigspolitik under I. Verdenskrig og Hitlers udenrigspolitik, udløstes der en heftig debat om Tysklands historiske udvikling. Hillgruber og Hildebrands differentierede opfattelse af en kontinuitet i den preussisk-tyske stormagts historie 1871-1945 har ikke mødt samme kritik, hvilket antyder det metodiske opgør med fortiden.

I sig selv er spørgsmålet om brud/kontinuitet diffust, fordi det kan besvares på flere planer. Mht. udenrigspolitikken kan der sondres mellem to planer: a) på det rent udenrigspolitiske plan kan det være et spørgsmål om brud/kontinuitet i forhold til en udenrigspolitisk tradition, til udenrigspolitiske forestillinger i Tyskland siden 1866/71. I følge denne opfattelse står Hitler og det III. Rige i en kontinuitet, fordi han genoptager og radikaliserer udenrigspolitiske mål, som f. eks. OHL formulerede under I. Verdenskrig; brud fordi hans udenrigspolitik var noget kvalitativt andet; b) på et mere generelt plan, hvor udenrigspolitikken er funktionelt afhængig af Tysklands sociale struktur, er spørgsmålet om brud/kontinuitet afhængig af spørgsmålet om brud/kontinuitet i den tyske samfundsstruktur, dvs. det reelle spørgsmål er, hvorvidt den såkaldte nationalsocialistiske revolution var udtryk for revolutionering, ændring af det tyske samfunds sociale orden. I følge denne opfattelse er der tale om kontinuitet, fordi der er en kontinuitet i det tyske samfund; brud, fordi 1933 betyder en revolutionering af det tyske samfund.

Med udgangspunkt i sin generelle teori står den østtyske marxistiske historieskrivning klarest på kontinuitetsopfattelsen, der er kvalitativt anderledes end den vestlige: »Zweifellos leitete die Errichtung der faschistischen Diktatur eine neue Herrschaftsform des deutschen Imperialismus, der gewaltsamen, terroristischen Machtausübung nach innen und der aggressiven, expansionistischen Politik nach aussen hin, ein... Die westdeutsche Historiker leugnen jedoch zumeist die in der Ent-

wicklung zum extrem reaktionären, expansionistischen und terroristischen faschistischen Regime beruhende Kontinuität der Klassenherrschaft in Deutschland . . .«⁵⁸ Tysklands klassemæssige, sociale kontinuitet betinger kontinuitet i udenrigspolitikken, det nationalsocialistiske system er blot et stadium heri.

Dette syn på det III. Riges udenrigspolitik og den udenrigspolitiske kontinuitet deles ikke af den vesttyske historieforskning, som ikke opererer med en generel teori. Hildebrand udgør dog pgr. af sin metodiske holdning til udenrigspolitikken en mellemting. For ham er der en dialektik mellem udenrigspolitik og indenrigspolitik, mellem udenrigspolitik og en stats sociale struktur, udenrigspolitikken er funktionel i forhold til den sociale struktur, selv om denne linie ikke er konsekvent gennemført hos Hildebrand. For Hildebrand synes der at være en samfundsmæssig kontinuitet i den preussisk-tyske stormagt, ja ud over 1945; hverken 1918 eller 1933 formåede at ændre de indenrigspolitiske magtforhold. Hildebrand afleder dog ikke konsekvent den udenrigspolitiske kontinuitet af dette faktum. Den udenrigspolitiske kontinuitet består for ham i kontinuiteten af udenrigspolitiske forestillinger, forsøgene på at realisere dem og udenrigspolitikken indenrigspolitiske funktion, hvori der dog osse ligger brud. Hitler står såvel i brud som kontinuitet, det III. Rige er såvel brud som kontinuitet. Der er således tale om en kvalitativt anden opfattelse af den udenrigspolitiske kontinuitet.

Hillgruber og Graml ser på samme måde Hitler og det III. Riges udenrigspolitik i lyset af en udenrigspolitisk kontinuitet. Men de følger ikke Hildebrand i opfattelsen af denne som værende osse samfundsmæssigt bestemt.⁵⁹ Den udenrigspolitiske kontinuitet giver sig af Tysklands stilling i det internationale system og de tyske beslutningstageres politik heroverfor, hvor Graml dog ikke går så vidt som Hillgruber. Mens Hitler og det nationalsocialistiske system for østtyske historikere er udtryk for et stadium i den samfundsmæssige kontinuitet, er det centralt for Hildebrand, Hillgruber og Graml at vurdere Hitler i forhold til kontinuiteten og påpege ligheder og forskelle. For dem gælder det, at Hitler står som eksponent for en speciel tradition i tysk udenrigspolitik, der kan spores tilbage til 1866/71, men som dog mest konsekvent er forsøgt realiseret af OHL 1917/18. Mens der er denne enighed mht. mål-

⁵⁸ Werner Berthold o. a.: »Kritik der bürgerlichen Geschichtsschreibung Handbuch«, Berlin, Akademie Verlag, 1970 (licensudgave hos Pahl-Rugenstein Verlag, Köln, 1970) s. 206 og 208. Jvf. osse Schreiner 1, s. 5 ff. Jvf. kritikken af den tyske historieforsknings holdning til kontinuitetsproblematikken hos Alf Lüdtke: »Zur Kontinuitätsfrage. Schwierigkeiten mit Konzeption und Methode«, Das Argument 70, Sonderband: »Kritik der bürgerlichen Geschichtswissenschaft« I, s. 105-116.

⁵⁹ Jvf. dog Hillgrubers definition af »dual state«, »Kontinuität . . .« s. 24.

sætningskontinuiteten, er der forskelle mht. midlerne. Krigen var ultimo ratio i den dominerende magtpolitik; krigens slutteligt racemæssige og dermed revolutionære karakter i det nationalsocialistiske system er en ny kvalitet i forhold til kontinuiteten.

Graml er ikke helt så vidtgående mht. kontinuiteten som Hillgruber og Hildebrand. Weinberg og Jacobsen derimod – og andre med dem – betragter året 1933 som et brud i udenrigspolitisk henseende. Hos Weinberg er dette implicit, mens Jacobsen understreger, at 1933 bør betragtes »unter dem Aspekt eines revolutionären Umbruchs«, selv om man kan finde paralleller i det 19.–20. årh. Med F. Dickmann⁶⁰ siger Jacobsen, at »Hitlers Ziele im Wesenskern »Allen Traditionen der deutschen Aussenpolitik« widersprachen«. Og Jacobsen begrundet det revolutionære brud 1933 med den nationalsocialistiske udenrigspolitikens karakter, hvori ideologi og magtpolitik var uadskilleligt forbundet; udenrigspolitikens slutteligt racemæssige karakter betinger 1933 som brud.⁶¹ For en udenforstående synes denne tyske debat om kontinuitet/brud noget uklar, fordi der argumenteres på forskellige planer, og fordi der vel stadig stikker en hel del apologi i afvisningen af at sætte Hitler og det nationalsocialistiske system ind i en historisk kontinuitet. Disse divergerende opfattelser i spørgsmålet om brud/kontinuitet 1933 fører videre til forfatterens vurdering af det nationalsocialistiske Tysklands udenrigspolitikens karakter frem til 1937/38, hvor den egentlige ekspansion efter almindelig enighed kan siges at begynde. Der er visse nuancer i vurderingen af denne tidlige fase, som på en måde er karakteristisk og paradigmatisk for forfatterens forskellige opfattelser: Tyskland førte en aktiv revisionspolitik som forudsætning for ekspansionspolitikken. Men hvorfor? Hvor Jacobsen og Weinberg – idet de erkender revisionspolitikens nødvendighed – opfatter denne som en tilsløring, afledning, hvad den osse var, hvori udenrigsministeriet kun var facade, så synes Hildebrand at mene, at Hitler osse af indenrigspolitiske årsager var nødt til at føre en revisionspolitik, der havde de konservative magtgruppers tilslutning. Dette er i mine øjne en væsentlig forskel: Hildebrand opererer med forestillingen om, at Hitler et langt stykke ad vejen i sin udenrigspolitik og indenrigspolitik måtte tage hensyn til de herskende klassers interesser (»dual state«); Jacobsen og Weinberg synes at mene, at magtovertagelsen 1933 ret hurtigt fører til afmægtigelse af de herskende klasser, de fik af hensyn til udlandet lov til at fungere frem til 1937/38, da Tyskland var blevet stærkt.

⁶⁰ »Machtwille und Ideologie in Hitlers aussenpolitischen Zielsetzungen vor 1933«, i K. Reppen und S. Skalweit: »Spiegel der Geschichte. Festgabe für Max Braubach zum 10.4.1964«, Münster 1964, s. 915–941.

⁶¹ Anf. sted s. 618.

c. Monografier.

De monografier, der i det følgende skal omtales, behandler en række aspekter af udenrigspolitikken. Som omtalt i gennemgangen af de samlede fremstillinger hersker der bred enighed om, at Hitler ved magtovertagelsen 1933 havde nogle bestemte udenrigspolitiske mål, der godt kunne karakteriseres som et »program« for Tysklands opstigen til verdensmagt, og at realiseringen af punkterne i »programmet« var et, måske det gennemgående princip i den af Hitler ledede udenrigspolitik. »Programmet« og dets elementer såvel i teori som praksis er enten emnet eller berøres i flere af de monografier, der i det følgende skal omtales.⁶²

Axel Kuhn synes at tage kernen i denne problematik op.⁶³ Men bogen holder ikke helt, hvad den lover, da kun en del af »programmet«, nemlig østeksponeringen analyseres. Hans analyse falder i to dele: først formuleringen af »programmet« op til 1928, dernæst forholdet til England 1933–1939 som den magt, hvis holdning var afgørende for første etape af »programmets« realisering, nemlig østeksponeringen. Kuhn viser, at selv om Hitler fra 1919 havde bestemte forestillinger om udenrigspolitik, så var det ikke det såkaldte »program«. Omkring 1923/24 nytænkte Hitler sine udenrigspolitiske mål, hvilket blev nedfældet i hans to bøger. Bestemmende herfor synes at have været Englands holdning under Ruhrbesættelsen. Frem til affattelsen af »Mein Kampf« var Hitler revisionspolitiker, dvs. hans udenrigspolitiske mål gik på en revision af Versaillestraktaten, hvorved Frankrig var hovedfjenden, herunder osse en tilbagelevering af kolonierne. Med i købet ville komme et modsætningsforhold til England. Derved kommer Hitler i denne fase til at stå for en altydsk, wilhelminsk udenrigspolitik.

Det, der synes at have afstedkommet en nytænkning, var allianceproblemet, da Tyskland havde brug for allierede i revisionspolitikken. Oprindeligt synes Hitler sågar at have overvejet Rusland som allieret, men dets magtpolitiske svækkelse gjorde en nyorientering nødvendig. Ind i billedet kom Italien (opgivelse af Sydtyrol) og dermed den engelsk-franske modsætning England: »Hitler entschied sich 1923 für England, weil er auf diese Weise seinen gegen Frankreich gerichteten kriegerischen Revisionismus verwirklichen konnte«.⁶⁴ Dette skabte dog nye problemer,

⁶² Udover de her omtalte værker er dette aspekt undersøgt hos Jäckel (anm. 51), Dickmann (anm. 60), Günter Moltmann: »Weltherrschaftsideen Hitlers«, i O. Brunner – D. Gerhard (udg.): »Europa und Übersee. Festschrift für E. Zechlin«, Hamburg 1961, s. 197–240.

⁶³ »Hitlers aussenpolitisches Programm. Entstehung und Entwicklung 1919–1939«, Stuttgarter Beiträge zur Geschichte und Politik bind 5, Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1970. 286 sider. DM 34.

⁶⁴ Anf. sted s. 95.

nemlig hvor Tyskland skulle erhverve det ønskede »Land und Boden«: »Wenn es auch in Hitlers aussenpolitisches Programm folgerichtig war, sich England auf der Stufe der Revisionspolitik zu bedienen, so musste England doch automatisch wieder zum Gegner Deutschlands werden, wenn Hitler mit Kolonialforderungen in die Phase der Weltmacht-politik treiben würde.«⁶⁵

Hvordan Hitler løste problemet, vises i det centrale kapitel: »Vom Revisionismus zum Lebensraumkrieg gegen Russland«, hvor Kuhn fastslår, at alliancetanken med England kom før planen om østekspansion.⁶⁶ Dette forhold forklarer Hitlers vending fra kolonialpolitikken til østekspansionen; østekspansionen bliver dermed funktion af alliancetanken: »Es war nichts weniger als die ideale Lösung für Hitler, als er die Widersprüche seines Konzepts, die durch die Neuorientierung seiner Einstellung zu England entstanden waren, die Realisierungschancen seiner Bündnispolitik und die Lebensraumsideologie mit der Antikommunismus- und Rassenideologie zu einem in sich schlüssigen aussenpolitischen Programm verbinden konnte.«⁶⁷

I anden del beskæftiger Kuhn sig med »programmets« realisering frem til 1939, dvs. forsøget på at vinde England som allieret. Det er Kuhns these, at Englands rolle til 1939 blev det afgørende moment i Hitlers planer. Forf. følger detaljeret denne problematik, hvis højdepunkt var flådeaftalen i 1935. Mere problematisk er Kuhns opfattelse, at Abessinien-konflikten betød, at Tyskland kom i et modsætningsforhold til England. Den tyske neutralitet skulle jo bl. a. forstås som et ønske om ikke at udfordre England. I det hele taget har Kuhn undertiden andre opfattelser end Hildebrand, der osse opfatter det tysk-engelske forhold som centralt i Hitlers udenrigspolitik.

Kuhns bog er en udmærket analyse af et centralt aspekt i »programmet« og osse i det III. Riges udenrigspolitik. Mere problematisk er det dog, at Kuhn og hans lærer Jäckl så at sige er ved at etablere en disciplin, der kunne kaldes Hitlerologi, dvs. tolkning af Hitlers udtalelser etc. Er dette virkeligt så afgørende for forståelsen af det III. Riges udenrigspolitik? Betød denne Hitler virkeligt så meget? Og sidst, men ikke mindst, er det ikke en efterrationalisering at tillægge Hitler rationalitet mht. teori og praksis?

Osse inden for rammen af det tysk-engelske forhold ligger *Dietrich Aigners* interessante studie om den offentlige mening.⁶⁸ Aigners anlig-

⁶⁵ Anf. sted s. 95.

⁶⁶ Anf. sted s. 96-123. Hildebrand (anm. 71) er af den opfattelse, at østekspansionstanken opstod før alliancetanken, s. 87.

⁶⁷ Anf. sted s. 140.

⁶⁸ »Das Ringen um England. Das deutsch-britische Verhältnis. Die öffentliche Meinung 1933-1939. Tragödie zweier Völker«, München, Bechtle Verlag, 1969. 444 sider + bilag. DM 32.

gende er ikke så meget at behandle den tyske politik over for England som snarere at analysere de opinionsstrømninger, der formede det gensidige virkelighedsbillede. Derfor spiller Hitlers »program« og hans faktiske udenrigspolitik en mindre rolle. Det er primært en studie i tysk og især engelsk offentlig mening og det syn på henholdsvis England og Tyskland, der kom til udtryk heri.

Aigner har dermed taget et aspekt op, der hører med i vurderingen af Hitlers Englandspolitik. Det understreges, at Hitler havde et ensidigt og virkelighedsfremmed billede af England, hvilket dannede udgangspunktet for hans alliancepolitik. Aigner viser, hvorledes det III. Rige politisk og propagandamæssigt kæmpede for at vinde England for en alliance. Det mislykkedes som bekendt, bl. a. fordi modstanderne af en forståelse med Tyskland i den indre engelske kamp var stærkere end tilhængerne. Årsagen hertil forklarer forf. på følgende måde: »Wirklich bedrohlich war der Nationalsozialismus weniger durch das, was er aussenpolitisch tat, als vielmehr durch das, was er schon immer war. Hier liegt die wahre Crux des deutsch-britischen Verhältnisses dieser verhängnisvollen Jahre, denn gescheitert ist Hitler an der Unmöglichkeit, Innen- und Aussenpolitik zu trennen. In England nämlich wurde er beurteilt nach dem was in Deutschland selbst geschehen war, und was die nationalsozialistische Weltanschauung für das eigene Volk postulierte...«⁶⁹ Dette kan naturligvis kun være en del af forklaringen; andre historiske undersøgelser af det tysk-engelske forhold, der enten er udkommet eller vil udkomme som dissertationer ved tyske universiteter, vil kunne bidrage til at give forklaringen.⁷⁰

I forbiindelse med det tysk-engelske forhold står osse *Klaus Hildebrands* omfattende undersøgelse af NSDAP og kolonispørgsmålet.⁷¹ Forf. har heri taget fat på en væsentlig problematik, der hidtil kun utilfredsstillende er blevet behandlet i den historiske litteratur. Problemet har en vis betydning for Hitlers udenrigspolitiske strategi som sådan, og i bogen antydes da osse de synspunkter på tysk udenrigspolitik, som Hildebrand senere har systematiseret.

Den dybtgående analyse ligger på to planer: dels en historisk undersøgelse af NSDAP's og Hitlers konkrete holdning til kolonispørgsmålet, idet punkt 3 i det uforanderlige partiprogram jo osse kunne opfattes som kravet om kolonier, dels forsøget på »ihren (dvs. kolonispørgsmålets) Stellenwert in der deutschen Innen- und Aussenpolitik zu bestim-

⁶⁹ Anf. sted s. 361.

⁷⁰ Jvf. Hildebrands skitse (anm. 36), hvor der i noterne henvises til flere igangværende undersøgelser.

⁷¹ »Vom Reich zum Weltreich. Hitler, NSDAP und die koloniale Frage 1919–1945«, Veröffentlichungen des historischen Instituts der Universität Mannheim, bind 1, München, Wilhelm Fink Verlag, 1969. 955 sider. DM 96.

men«. ⁷² I den interessante historiske undersøgelse, hvori osse Deutsche Kolonialbewegung, den koloniale pressionsgruppe ⁷³ og dens tilnærmelse til NSDAP fra 1929 af behandles, viser Hildebrand, at der i NSDAP og senere osse i den nationalsocialistiske stat var flere meninger mht. kolonierne, og at ikke alle grupper forstod, hvad der viste sig at være Hitlers taktiske afkald på kolonier som led i realiseringen af »programmet«. Hildebrands hovedanliggende er dog det andet punkt, nemlig kolonispørgsmålets rolle i den tyske udenrigspolitik; det er osse det aspekt, der givetvis vil vække størst diskussion: »Hitlers programmatische und taktische Äusserungen zur Kolonialfrage bilden aus den zwanziger Jahren bis in den Krieg hinein einen entscheidenden Faktor seiner Doktrin und Politik. Vor allem daraus ergibt sich, dass die Kolonialfrage in den Dreissiger Jahren eine bisher fast unbeachtete Bedeutung erlangt«. ⁷⁴ Kravet om kolonier, »Land und Boden«, var til stede hos den tidlige Hitler; ønsket om en magtpolitisk motiveret alliance med England skubbede det dog i baggrunden, og det var årsagen til den tilsyneladende desinteresse i kolonier frem til 1928. Men som Hildebrand og andre med ham har vist, var kolonikravet ikke opgivet. Det er antydnet på andet trin i »programmet: »...welch entscheidende Rolle Hitler der Kolonialfrage in seinem aus der Doktrin entwickelten »Programm«, dem trotz allen taktischen Manöver unverändert beibehaltenen »Grundplan« seiner Politik, beimass«. ⁷⁵ Det var hensynet til »programmet«, der betingede afkaldet: »Der Verzicht auf koloniale und maritime Politik sollte Grossbritannien zum Bündnis mit Deutschland bewegen und dem Reich die Hegemonie über Europa vom Atlantik bis in weitem Russland hinein garantieren. Die Absage an koloniale Politik würde dazu dienen, den Kern der von Hitler entworfenen »Weltmachtstellung« schaffen zu helfen«. ⁷⁶

Kolonispørgsmålets dobbeltkarakter som politisk middel og strategisk mål konkretiseret i afkald og krav undersøges grundigt i bogen. Denne udenrigspolitiske side havde dog osse en indenrigspolitisk side. Specielt i de første år voldte denne politik visse problemer, fordi de revisionistiske kredse i erhvervsliv og bureaukrati ikke ville affinde sig med et afkald, og Hitler måtte tage hensyn til disse grupper. Hildebrand er måske den historiker, der mest konsekvent har videreudarbejdet forestillingen om Hitlers »program«. I dette værk findes derfor allerede antydningen

⁷² Anf. sted s. 14.

⁷³ Hildebrand viser, at det var andre økonomiske grupper og interesser, der stod bag kolonikravet, i forhold til dem, der f. eks. bakkede østekspansionen op, anf. sted s. 100-108.

⁷⁴ Anf. sted s. 13-14.

⁷⁵ Anf. sted s. 767.

⁷⁶ Anf. sted s. 767-768.

af den rationalitet, forf. tillægger Hitler. Kolonispørgsmålet synes vel egnet til efterprøvelse af ikke alene denne gennemgående opfattelse hos forf., men osse af sammenhængen mellem indenrigs- og udenrigspolitik og mellem Hitler og de økonomiske interesser. Og bogen kan derfor siges at illustrere mere principielle sider ved den tyske udenrigspolitik.

England var den vigtigste brik for realiseringen af Hitlers »program«. Det kom dog ikke til nogen alliance mellem Tyskland og England. Til gengæld fik det III. Rige andre allierede, blandt disse Italien, der osse ret tidligt havde spillet en rolle i Hitlers udenrigspolitiske forestillinger. Sammen med Japan kom de tre lande til at udgøre kernen i den senere akse. Denne akse, dens opståen og rolle er påny ved at blive et centralt og omdebatteret emne for den historiske forskning. Manfred Funke, hvis bog tidligere er blevet omtalt,⁷⁷ og Jens Petersen, hvis bog vil blive anmeldt,⁷⁸ har dog begge begrænset sig til årene op til 1936, dvs. de år, hvor aksen ikke var nogen realitet; derved er de på visse punkter nået til afvigende opfattelser i detaljer som i helhed: mens Petersen ser aksens som »fast zwangsläufig«, mener Funke, at det tysk-italienske forhold 1933-36 ikke nødvendigvis skulle føre til aksens.⁷⁹ De kan dog ikke siges at have fået løst akseproblematikken. I det hele taget må det håbes, at denne problematik vil blive genstand for en helhedsforskning.

Det tysk-sovjetrussiske forhold er hidtil kun blevet undersøgt på enkelte områder. *F. A. Krummacker* og *H. Lange* har nu behandlet de tysk-sovjetiske relationer i deres helhed mellem de to krige 1917-1941.⁸⁰ De kildemæssige forhold gør dog, at bogen primært er en spændende skildring af den skiftende tyske Ruslandspolitik i perioden; herved er der osse blevet udfyldt et hul i behandlingen af det III. Riges udenrigspolitik. Væsentligt for denne oversigt er forfatterernes påvisning af, at det efter 1933 var Hitler, der afbrød/kølnede forbindelsen til Sovjetunionen og dermed lod Rapallo dø. De ideologiske momenter og dvs. fjendskabet overvejede til 1939, hvor taktiske forhold betingede en ny tilnærmelse.

I den spændende og velskrevne bog er det lykkedes de to forf. på basis af den ajourførte forskning og uden kold-krigs-tonen at skildre for-

⁷⁷ »Sanktionen und Kanonen. Hitler, Mussolini und der internationale Absenienkonflikt«, Bonner Schriften zur Politik und Zeitgeschichte bind 2, Düsseldorf, Droste Verlag, 1970. Jvf. Historisk Tidsskrift 12. r. VI, 1-2, 1972, s. 371-373.

⁷⁸ »Hitler-Mussolini. Die Entstehung der Achse Berlin-Rom 1933-1936«. Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom bind XLIII, Tübingen Max Niemayer Verlag, 1973.

⁷⁹ Petersen s. 493, Funke s. 177.

⁸⁰ »Krieg und Frieden. Geschichte der Deutsch-Sowjetischen Beziehungen. Von Brest-Litowsk zum Unternehmen Barbarossa«, München, Bechtle, 1970. 565 sider. DM 48.

holdet mellem kontinentets to store magter i en afgørende fase. Bogen er primært rettet til den bredere offentlighed i Vesttyskland for at uddybe de mange misforståelser mht. det tysk-sovjetiske forhold, der har levet videre fra nazitiden som følge af den tyske situation efter 1945; og det skal uforbeholdent anerkendes, at den er et eksempel på, hvor godt populær historieskrivning kan laves! Da bogen ikke prætenderer at være videnskab, ville det være lidt urimeligt at udsætte den for videnskabelig kritik; for faghistorikerne ligger dens værdi først og fremmest i, at der nu er skrevet en samlet, måske ikke helt problemløs fremstilling af dette vigtige aspekt i det 20. århundredes historie. Forlængelsen og dermed afbrydelsen af det tysk-sovjetiske forhold under det III. Rige var den store krig mellem de to stater 1941-1945. Det tyske overfald på Sovjetunionen og den deraf følgende krig er blevet udførligt skildret af den engelske militærhistoriker *Albert Seaton*, hvis bog nu foreligger i en lidt forkortet tysk udgave.⁸¹ Det er først og fremmest krigshistorie, Seaton har givet. Og bogens værdi ligger i den grundige og fremragende redegørelse for det militære opgør på østfronten, for den militære planlægning og strategi på de to sider. Resultatet er blevet en spændende gennemgang af krigens forløb, understøttet af mange kort over krigens operationer og slag. Derimod er Seaton ikke sluppet så heldigt fra behandlingen af krigens politiske aspekter; det gælder dels mht. krigens forhistorie, hvor forf.s synspunkter er lovligt firkantede f. eks. mht. Stalins udenrigspolitik, dels mht. Ruslandskrigens plads i det nationalsocialistiske Tysklands og Hitlers udenrigspolitik, hvor Seaton synes at gå for let henover krigens ideologiske og racemæssige indhold, der fra starten gav denne krig en helt anden kvalitet end de krige, man hidtil havde set. Det var andet og mere end en magtpolitisk sejr over Sovjetunionen, Hitler tilsigtede. Fredsproblemet får heller ikke mere end sporadisk omtale.

Hans-Jürgen Schröder har undersøgt det tysk-amerikanske forhold i en periode, hvor de to stater tilsyneladende ikke havde ret meget med hinanden at gøre.⁸² Schröders anliggende er først og fremmest ud fra en udover det politisk-diplomatiske rækkende opfattelse at vise, at den amerikanske isolationisme var en myte. Dette aspekt skal ikke diskuteres nærmere her; ved imidlertid at illustrere det på det tysk-amerikanske forhold kommer han osse til at behandle en side af den tyske udenrigspolitik.

⁸¹ »Der russisch-deutsche Krieg 1941-1945«, oversat af Hans Jürgen Baron von Koskull. Udgivet af Andreas Hillgruber. Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1973. 478 sider. 29 kortskitser. DM 60.

⁸² »Deutschland und die Vereinigten Staaten 1933-1939. Wirtschaft und Politik in der Entwicklung des deutsch-amerikanischen Gegensatzes«, Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz bind 59, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GMBH, 1970. V og 338 sider. DM 44.

Schröder tilbageviser den opfattelse, at USA skulle være en quantité négligeable for det nationalsocialistiske Tyskland. USA spillede ganske vist en rolle som fjende i Hitlers program på lang sigt, men det var ikke det afgørende i årene 1933–1938, der er emnet for Schröder. Det tysk-amerikanske forhold blev bestemt af, at Tyskland og USA kom i et betydeligt modsætningsforhold på det økonomiske område, nemlig som følge af begge staters ekspansive udenrigshandelspolitik. Schröder mener, at den deraf følgende handelsmæssige rivalitet var afgørende for forholdet mellem de to stater. Fra tysk side var det den af råstofbehovet betingede import og den dertil nødvendige eksport og Schachts Neue Plan, der førte til rivalitet og interessekonflikter, især i Latinamerika, men osse i Sydøsteuropa. Schröder har dermed behandlet en komplementær side af den tyske udenrigspolitik, en side, der var præget af samme selvbevidsthed som den »politiske« udenrigspolitik. Forf.s forsøg på at tolke det tysk-amerikanske forhold med udgangspunkt i en kombination af økonomi og politik må siges at være faldet godt ud; han har dermed betrådt nyt land, der godt kunne følges op på andre områder. Indtil videre må man osse afvente den annoncerede samlede fremstilling af det III. Riges udenrigshandel ved A. Schweitzer.

Den østtyske marxistiske historieforskning falder på en måde meto- disk og indholdsmæssigt uden for rammen af denne oversigt, fordi den ikke arbejder med udenrigspolitik som selvstændigt forskningsobjekt, således som det er tilfældet i de analyserede værker. De hidtil omtalte fremstillinger af aspekter ved den tyske udenrigspolitik har desuden, bortset fra Schröders og Hildebrands bredere synsvinkel, behandlet udenrigspolitikken ud fra en »politisk« synsvinkel, dvs. som resultat af »politiske« personers (Hitler oa.), »politiske« organers (udenrigsministeriet, partiorganerne) overvejelser og handlinger. Det er disse som handlende, aktive i formulering og realisering af udenrigspolitikken, der er objekt for forskningen. Østtyske historikere arbejder heroverfor med en helhedsopfattelse af det III. Rige som et fascistisk system; udenrigspolitik er en funktion af dette systems klassestruktur. I fokus står derfor studiet af den tyske imperialisme.⁸³ Her skal to nyere værker kort omtales, nemlig *Dietrich Eichholz'* første bind af det store og vigtige værk om den tyske krigsøkonomi⁸⁴ og den af ham og *Wolfgang Schumann* udgivne samling af dokumenter til belysning af monopolkapitalens rolle i forbindelse med II. Verdenskrig.⁸⁵ Her rettes syns-

⁸³ Jvf. den i anm. 54 omtalte artikel.

⁸⁴ »Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. Band I: 1939–1941«, Forschungen zur Wirtschaftsgeschichte bind 1, Berlin, Akademie-Verlag, 1971.

⁸⁵ »Anatomie des Krieges. Neue Dokumente über die Rolle des deutschen Monopolkapitals bei der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkrieges«, Berlin, V.E.B. Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1969.

vinklen mod faktorer, der almindeligvis ikke bliver inddraget i analysen af tysk udenrigspolitik, nemlig monopolkapitalen inden for industri og bankverden, og disses økonomiske og politiske interesser og rolle analyseres. Eichholz og de udgivne dokumenter viser de store koncerners ekspansive krigsmål, og de får derved tildelt en central rolle ved udløsningen af II. Verdenskrig.

d. Afslutning

Som fremstillet i det foregående har de senere års forskning mht. den tyske udenrigspolitik 1933–1945 resulteret i en omfattende og trods visse kritisable sider osse god litteratur om emnet; denne forsknings forskelligartede metode og indhold har dog skabt en noget uensartet forskningssituation, idet de talrige monografier ikke er blevet fulgt op af den helhedsfremstilling om emnet, der – til trods for Hildebrands spændende problemskitse – kunne kombinere en relevant og detaljeret fremstilling af det nationalsocialistiske Tysklands historie med et samlet og større synspunkt på emnet. Forudsat naturligvis at et sådant helhedsværk er muligt og ønskeligt.

Trods de mange enkeltundersøgelser og større fremstillinger er der dog stadig aspekter af det III. Riges udenrigspolitik, der skal udforskes, inden emnet som sådant er udtømmende behandlet. Men det centrale og væsentlige problem må dog siges at ligge på det metodiske plan, såvel i relation til emnet som sådant som i relation til udenrigspolitik som forskningsobjekt. Selv om »Primat der Aussenpolitik« – opfattelsen i det store hele er opgivet, behandles emnet dog stadig overvejende traditionelt, dvs. at udenrigspolitikken bliver isoleret som forskningsobjekt, og at forskningen derfor beskæftiger sig med udenrigspolitikens forskellige sider og dens aktører. Derfor har den analyserede forskning koncentreret sig om at skildre emner som Tysklands diplomatiske forbindelser med andre lande, Tysklands rolle i den internationale politik og Hitler og hans »program«. Specielt Hildebrand har dog antydnet en anden metodisk holdning, der sætter udenrigspolitikken ind i en større sammenhæng og prøver at forklare den ud fra denne.

På længere sigt er dog spørgsmålet om udenrigspolitik i sig selv som forskningsobjekt sikkert det interessanteste aspekt. Opfattelsen af udenrigspolitik som autonomt område i forhold til en stats sociale struktur er kommet under kraftig kritik ikke alene fra østlig og vestlig marxistisk side, men osse fra socialhistorisk side. Dette synes at gøre en metodisk refleksion over udenrigspolitik som forskningsobjekt ønskelig og nødvendig.⁸⁶

⁸⁶ Jvf. osse Hillgrubers forsvar for den politiske historie (anm. 22).